

УДК 37.026:374.7:378-053.88(477)
DOI 10.31392/NPU-VOU.2021.3(82).08

ГЕРОГОГІКА: ПРЕДМЕТНО-НАУКОВЕ ПОЛЕ ТА НАПРЯМИ ІНСТИТУЦІАЛІЗАЦІЇ

Наталія ДЕМ'ЯНЕНКО
доктор педагогічних наук, професор,
завідувачка кафедри педагогіки
і психології вищої школи
НПУ імені М. П. Драгоманова

© Дем'яненко Н., 2021

Ключові слова: старіння, старість, «третій вік», освітня геронтологія, герогогіка, освітня програма, інститут освіти людей похилого віку.

Герогогіку обґрунтовано як науковий напрям і освітню практику в контексті демографічного старіння населення та переосмислення підходів до постпенсійної життєвої фази людини. Ідею освіти людей похилого віку інтерпретовано з опертям на концепції активного і позитивного довголіття, освіти впродовж життя, навчання дорослих, відповідно до яких активність і особистісне зростання супроводжують весь період старіння. Значення герогогічних програм для інтелектуального і професійного розвитку старших дорослих, оптимізації процесів їх суспільної інтеграції розкрито з огляду на цільову групу, мету, форми і методи навчальної діяльності. Доведено можливість розширення функцій закладів вищої освіти із забезпечення соціально-освітньої діяльності людей похилого віку. Проаналізовано особливості залучення осіб третього віку в академічне середовище закладу вищої освіти, створення освітніх програм (загальнокультурного і професійного спрямування) для цієї вікової і соціальної групи. З урахуванням світового освітнього досвіду запропоновано інституціональну модель освіти людей похилого віку в Україні, представлено проєкт Положення про Інститут освіти людей третього віку та орієнтовної Освітньої програми для старших вікових груп. Окреслено перспективи розвитку герогогіки в єдності освітньої теорії і практики.

Демографи називають наш час періодом постарілого населення. Всесвітньо відомі науковці Р. Пресса, Е. Россет характеризують це явище «...зростанням питомої ваги старших вікових груп за рахунок відносного зменшення кількості молодих», «старінням тієї групи населення, на частку якої припадає активна роль у процесі виробництва» [13, с. 9]. Прогнозовано до 2050 р. люди «третього» і «четвертого» віку становитимуть третину всього населення планети [1; 16, p. 36], що, з одного боку, зумовлює посилення ролі цих верств населення в сучасному суспільстві, вимагаючи переосмислення підходів до постпенсійної життєвої фази, а з іншого – на тлі прискорення соціально-економічних, науково-технічних та соціокультурних змін глобального і локального рівнів поглиблює проблеми дискримінації старості, «розриву» поколінь, ейджизму і геронтофобії [14, с. 6]. Отже, старіння населення – проблема не лише демографічна...

Шляхом до гармонійного співжиття, адаптації людини похилого віку в сучасному високотехнологічному суспільстві, а отже, збереження людського капіталу стає пожиттєва освіта. Проблеми освіти людей похилого віку визначаються стратегічним напрямом освітньої політики держав світу, зокрема й нашої країни [10; 11; 12]. Водночас аналіз стану освіти людей похилого віку в Україні свідчить, що формування цієї галузі здійснюється занадто повільними темпами, оскільки потенціал навчання людей похилого віку для збереження культурної самобутності країни, її соціально-економічного розвитку не до кінця усвідомлюється.

Відповідно проблему обґрунтовано з опертям на праці із загальної геронтології та біології старіння (О. Богомолець, І. Мечников, О. Нагорний, В. Фролькіс, В. Чайковська, Д. Чеботарьов); демографічного старіння населення та розвитку ідеї активного й успішного довголіття (О. Микулін, О. Петрик, M. Baltes, P. Baltes, S. Bass, F. Caro, P. Crane); прикладні дослідження з соціальної геронтології (В. Альперович, І. Бєлєнька, Р. Яцемірська, О. Bollnov, F. Glendenning, C. James, P. Laslett, H. McClusky, D. Peterson, A. Zych); виявлені особливості навчання старших дорослих (Т. Боровикова, Н. Ломакіна, C. Handy, M. Formosa) та ін.

У зазначених дослідженнях поняття «старість» розкрито як своєрідний віковий і психологічний період життя людини, що супроводжується значними фізіологічними, психічними та психологічними змінами організму. А серед домінувальних соціальних факторів старіння визначаються: а) суспільна ізоляція – відсторонення людей похилого віку; б) фактор середовища – зміна умов життя людини після виходу на пенсію, що супроводжується втратою звичних соціальних ролей, звуженням кола спілкування; в) погіршення матеріального становища; г) відсутність або недостатня розробленість соціальної політики щодо людей похилого віку; ґ) низький рівень усвідомлення людиною неминучості старіння і старості та готовності до цієї фази життя. Не дивлячись на загальний мінорний тон, традиційне розуміння старості як періоду життя після втрати людиною репродуктивної функції і до смерті, що характеризується погіршенням здоров'я, зниженням фізичної, розумової та когнітивної здатності організму, у сучасних умовах не може вважатися коректним. Причинами тому слугує значне збільшення кількості років, які людина проживає після середньостатистичного віку виходу на пенсію, триваліший період фізичної, емоційної та когнітивної здатності осіб після 60 років, стрімкість старіння населення, особливо у розвинених суспільствах. Зазначені причини зумовили стійкі тенденції суспільної парадигми старості кінця XX – перших десятиліть XXI ст. Серед них «омолодження» старості, що виражається, насамперед, в іншому підході самих людей до свого віку – ототожнення себе радше з групами зрілого, аніж похилого віку; зміна структури суспільства, що полягає в істотному збільшенні частки людей похилого віку відносно загальної чисельності населення; зниження професійної активності; фемінізації і сингуляризації старості. Еволюція поглядів на старість у суспільній перцепції – від негативних стереотипів до врахування

особливостей особистісного старіння і психофізичного стану людини похилого віку вмотивувала визначення перспектив особистості в похилому віці. До них у геронтологічному науковому просторі відносять: 1) активність, згідно з якою фізична та соціальна активність уважається корисною для людини похилого віку, а її нестача призводить до втрати адаптивної здатності індивіда; 2) відсторонення, яке обґрунтовує природно властивий рух людини похилого віку в суспільстві; 3) селективність, оптимізацію і компенсацію, відповідно до чого поведінка розглядається як спосіб долання труднощів у похилому віці; 4) безперервність, яка враховує позитивне і природне прагнення людини похилого віку продовжувати стиль життя середнього віку; 5) розвиток, згідно з яким позитивний розвиток особистості продовжується й у похилому віці, щобільше – триває протягом усього періоду старіння. Отже, трактування старіння суто як процесу деградації та спаду життєвих функцій людини залишається в минулому [14, с. 57–60].

Співвідносно із зазначеним відбувається й трансформація поглядів на вікову періодизацію. Похилий вік розглядається як чергова фаза розвитку людини, що в хронологічному й соціально-культурному контексті ототожнюється з поняттям «третій вік». Зважаючи на те, що в його основі – біологічний фактор, акцент здійснюється на соціальній детермінації. По-перше, умови життя і середовище великою мірою визначають тривалість, характер та особливості похилого віку; по-друге, збільшення кількості так званих «додаткових» років у цьому періоді, поява вільного часу разом із кращим матеріальним та соціальним забезпеченням уможливлює подальший розвиток особистості, її реалізацію та самоактуалізацію через розширення соціально-психологічних ролей [5, с. 3; 14, с. 43–46]. У цьому контексті за оптимальну приймається чотиривікова періодизація в концепції третього віку П. Ласлетта (P. Laslett), де похилий вік трактується як час подальшого розвитку і самореалізації особистості, а його хронологічні рамки визначаються в межах 55–80 років [15, p. 56–63]. Високі якісні характеристики старших дорослих (здоров'я і довголіття, розвиток свідомості й потенційних здібностей до інтелектуальної діяльності, розширення духовних потреб), які уможливлюють їх подальший особистісний розвиток та самореалізацію, ефективну взаємодію та участь у соціально-економічному й культурному житті суспільства, дають підстави розглядати цю вікову когорту з перспективи людського потенціалу і ресурсу суспільного розвитку.

Нині ідея освіти людей похилого віку реалізується на основі концепцій активного і позитивного довголіття, освіти впродовж життя та освіти дорослих і є унікальним явищем з огляду на цільову групу, мету, форми і методи навчальної діяльності. Це вмотивувало появу окремого напряму педагогічного знання – герогогіки (освітньої геронтології) і дозволяє трактувати освіту людей похилого віку як об'єктивну, соціокультурно зумовлену, послідовно втілювану фундаментально-локальну освітню систему, що розвивається під упливом соціально-економічних і суспільно-політичних суперечностей та загалом позитивно позначається на трансформації ціннісних засад соціуму, є складовою і запорукою його сталого розвитку.

Зважаючи на взаємозалежність діяльності та почуття задоволення життям (суб'єктивне відчуття благополуччя), соціальна теорія активності обґрунтовує необхідність і можливість збереження активності людини до глибокої старості як умови позитивного (благополучного, успішного) старіння. Підтвердженням можуть слугувати результати досліджень у сфері соціальної геронтології (В. Безруков, В. Фролькіс, В. Чайковська), за якими підтримання психічної та соціальної рівноваги в похилому віці здійснюється через трансформацію соціальних ролей, появу видів діяльності, які заміщують попередні соціальні ролі. У цьому сенсі освітня (навчальна) активність людей похилого віку виконує адаптивно-інтеграційну функцію.

З іншого боку, сучасні теорії старіння і старості створюють підстави для характеристики осіб похилого віку з погляду ресурсу і людського капіталу. Бачення проб-

леми старіння і старості з перспективи ресурсу, яке також базується на ідеях теорій активності й пожиттєвого розвитку, дозволяє на новому рівні обґрунтувати необхідність освіти людей похилого віку, стаючи основою сучасного герогогічного знання. Його розвиток зумовлений парадигмальним (неперервна освіта, акцентування на неформальному й інформальному її рівнях, динаміка освітніх потреб людини похилого віку) та системно-синергетичним (гармонізація глобального та локального, національного і міжкультурного, структурна функціональність, міждисциплінарність, саморозвиток герогогічної системи) науковими підходами. Зміст і організація детерміновані: 1) ідеями лібералізму, зокрема, в сенсі вільного та рівного доступу до освіти представників усіх вікових та соціальних груп; 2) гуманізму, що визнають право кожного індивіда на вільний розвиток і вияв своїх здібностей, вважаючи людину в зрілому віці активним суб'єктом освітнього процесу; 3) біхевіоризму, які доводять, що освітня діяльність дорослих/старших дорослих є механізмом поведінкових змін та активності людини; 4) конструктивізму, згідно з якими індивід упродовж життя вибудовує власне розуміння реальності, що вмотивовує створення відповідного середовища для здобуття знань і компетентностей; 5) теорії розвитку особистості, відповідно до якої людина розвивається впродовж усього життя та має внутрішній мотив для самореалізації і суспільної інтеграції в похилому віці, а навчальна діяльність – один із способів особистісного розвитку; 6) теорії навчання дорослих, яка обґрунтовує принципи, форми і методи освіти дорослих/старших дорослих, беручи за основу досвід особистості (освітній, професійний, соціальний) [2, с. 8–10; 14, с. 34–38].

Отже, у визначенні предметно-наукового поля герогогіка передусім спирається на ідею старіння як процесу, що триває упродовж всього життя. Старіння не починається у певний конкретний момент, а є поступовим життєвим процесом, розуміння якого уможливлюється завдяки усвідомленню явищ попередження старості. В освітній перспективі береться до уваги опис та оцінка реального стану (рівня розвитку людини і умов середовищного життя), а також проєктування впливу (профілактичного, компенсаційного, терапевтичного) на осіб у різному віці та на середовище їх проживання з метою забезпечення задовільної якості життя, позитивного життєвого балансу, створення оптимальних (внутрішніх і зовнішніх) умов розвитку в старості.

Підхід у герогогічному знанні до старіння як розвивального процесу ґрунтується на теорії циложиттєвого розвитку – фазового (досягнення і втрати), багатомірного і гнучкого. Відповідно до цих поглядів розвиток являє собою складну взаємодію певних факторів: зовнішнього (соціального середовища), внутрішнього (біологічного) та синтезу біологічного і соціального. Ці фактори задають три напрями розвитку: нормативний віковий, нормативний історичний і ненормативний розвиток життя. Нормативний віковий розвиток пов'язаний із переходом від одного етапу до іншого – в аспектах біологічного та соціального старіння (вплив виходу на пенсію на поведінку людини). Нормативний історичний розвиток відбувається в контексті тих глобальних соціально-історичних подій, які переживалися цілою віковою групою. Ненормативний життєвий розвиток зумовлений упливом подій, унікальних для життя конкретного індивіда. Рівень упливу факторів відрізняється залежно від віку: у літньому віці великого значення набувають нормативні вікові чинники, а також накопичений ефект ненормативних особистих подій. Отже, виокремлюється типове в розвитку всіх людей, загальне для конкретних поколінь і особливе в житті окремої особистості. Особлива увага надається взаємозв'язку середовища та індивіда. Взагалі дослідження середовища та місця особистості в ньому є ключовим для розуміння процесу старіння. В освітній геронтології це середовище поєднує, як відомо, природний, соціальний і культурний аспекти. Ранні теорії, які пов'язували індивіда з оточенням, указували на влаштованість індивіда в середовищі (сукупності середовищ) і його вплив на індивіда. Сучасний підхід базується на взаємозв'язку-співпраці індивіда й середо-

вища. Звертається увага не тільки на формування людини середовищем, а й на те, як людина використовує зовнішні засоби для власного розвитку, тобто зв'язок розглядається як процес керований і взаємодоповнюваний [3, с. 40–42].

Інтегруючи зазначене, поняттєво-категоріальний апарат герогогіки вибудовуємо за принципом його багатомірності: з позицій філософії («якість життя у старості», «активне довголіття», «позитивне довголіття», «успішне старіння»), біології старіння (гетерохронність, гетеротопність, хронологічний, біологічний вік, фізіологічне, ретардоване старіння), соціокультурного контексту («постпенсійна фаза життя», «суспільна інтеграція осіб похилого віку», «соціальне навантаження», «змішана схема життя»), демографії та соціології старіння («похилий вік», «молодші люди похилого віку», «старші люди похилого віку», «третій вік», «старші дорослі»), геронтопсихології («особистісний розвиток», «адаптація до старості», «адаптаційно-інтеграційні труднощі», «міжпоколіннєва комунікація»), економіки («срібна/сива економіка», «продуктивне довголіття», «ресурсність старіння і старості»), освітньої геронтології/герогогіки («освіта осіб похилого віку», «пенсійне виховання», «передпенсійне виховання», «герогогічний процес», «університет освіти людей третього віку», герогогічні програми) [7].

Саме герогогічні програми надають вагому підтримку для особистісного, інтелектуального й професійного розвитку старших дорослих, їх інтеграції в суспільстві, а заклади вищої освіти розглядаються як ідеальні інституції, яким удається забезпечувати соціально-освітню діяльність старших осіб. При цьому ефективною формою організації освітнього процесу є як відокремлена (сегрегаційна за віком), так і змішана. Принагідно зазначимо, що в науковій літературі особи похилого віку загалом трактуються як здібні учні (слухачі) з достатнім рівнем здатності та готовності до навчання. Особливий акцент робиться на можливостях долання труднощів, пов'язаних із віковими змінами – когнітивними чи сенсорними (через участь людей похилого віку в навчальній діяльності). Основою теорії навчання людей похилого віку виступають положення психологічних теорій старіння: по-перше, розумова активність сприяє збереженню і навіть розвиткові інтелектуальних можливостей людини до пізньої старості; по-друге, в осіб похилого віку (порівняно з молодими людьми) зміни у здатності до навчання є незначними і стосуються радше сфери сприйняття, уваги, мотивації та фізіологічного стану організму, ніж розумових дій; по-третє, у старших людей зростає потреба відчуття безпеки, що має значний уплив на якість їхнього життя і значною мірою реалізується через комунікацію та навчальну діяльність. До головних характеристик освіти людей похилого віку належать: внутрішня мотивація до навчальної активності з опертям на здобуті знання та досвід, пристосування навчальної діяльності до власних чітко визначених потреб; автономність і самоврядування у навчанні (роль викладача/андрагога, герогога полягає у створенні відповідного освітнього середовища); надання переваги проблемно-орієнтованому навчанню та усвідомлення власної відповідальності за організацію і здійснення освітнього процесу; навчання через залучення у практичну діяльність, вирішення конкретних завдань і проблем; рефлексивне навчання з можливістю реорганізувати досвід і побачити ситуацію у новому «світлі» [6, с. 8; 14, с. 52–53;]. Отже, навчання осіб похилого віку (старших дорослих) є потенційно трансформаційним (як індивідуально, так і соціально). Зміст освіти, освітні програми мають перебувати в постійному динамічному розвитку під впливом не лише зовнішніх (соціально-економічних, демографічних, суспільно-політичних, соціокультурних факторів), а передусім внутрішніх чинників – освітніх потреб і інтересів старшої людини, вмотивовуватися суперечностями між необхідністю й бажанням створювати умови для саморозвитку і самореалізації особистості та невідповідністю ментального сприйняття людей похилого віку як повноцінного людського капіталу. Герогогіка спрямовується на підтримання незалежності особистості та її впевненості в

собі, що знижує зростаючі виклики, які покладаються на суспільні й приватні ресурси. Позиціонується як фактор, що дає змогу старшим людям долати численні побутові та психологічні проблеми в складному, змінюваному суспільстві. Сприяє посиленню їхнього реального та потенційного внеску в розвиток суспільства, формуванню самооцінки і самовираження осіб похилого віку, їхньої здатності ділитися досвідом із молодшими поколіннями в прагненні балансу та взаєморозуміння, що є необхідним у сучасному світі конфліктів.

Виробленню напрямів інституалізації герогогіки (освіти людей похилого віку) в Україні сприяло звернення до багатого світового досвіду вирішення проблеми. Так, серед практично реалізованих моделей освіти старших дорослих у Сполучених Штатах Америки науковцями називаються: Інститут навчання на пенсії, Інститут освіти впродовж життя, Інститут неперервної освіти, Спільнота-резиденція пенсіонерів при університеті, програма-пансіонат «Elderhostel», Коледж старших дорослих, освітні програми при геріатричних пансіонатах та релігійних організаціях. У країнах Європи – це Університет третього віку як структурна одиниця ЗВО (Франція, Велика Британія, Австрія, Німеччина, Фінляндія); соціально-освітня послуга (Польща, Словаччина, Чехія, Німеччина); самостійні заклади – Інститут неперервної освіти, «клуб сеньйора» (Італія, Греція, Мальта); «народні школи» (Німеччина, Австрія, Скандинавські країни). На сьогодні існують єдині програми Європейського Союзу: «Grundtvig» (курси для адаптації і підтримки у період виходу на пенсію), «Leonardo da Vinci» (навчальні курси і тренінги для працівників старшого віку – «активне старіння у сфері зайнятості») [14, с. 100–104].

Найпоширенішою формою освіти людей похилого віку у Західній Європі є Університет третього віку за двома класичними моделями – французькою (факультети чи відділи університетів із залученням університетських викладачів до освітнього процесу) та англосаксонською (відокремлена організація на основах взаємодопомоги, волюнтаризму, не розділяє учасників на слухачів і викладачів). Американська модель (північно-американська) створена на засадах інтегрування обох європейських. Для неї характерні: афіліація до університету, залучення рівною мірою слухачів і викладачів до планування програм і проведення освітніх курсів, поєднання навчання і дозвілля [14, с. 331–333]. Отже, освіта людей похилого віку є організованим процесом, який дає можливість набувати нових навичок, компетентностей або якостей; охоплює формальну, неформальну, інформальну її складові; може реалізовуватися у багатоманітності моделей; організовуватися різними провайдерами – громадою, університетами, бізнесом задля подальшого особистісного, професійного, культурного розвитку, соціальної активності та суспільної інтеграції осіб похилого віку.

Отримані дані сприяли обґрунтуванню інституціональної моделі освіти людей похилого (третього) віку, відображеної в проєктах Положення про Інститут (факультет) освіти людей третього віку та Освітньої програми для старших дорослих [4; 5; 6; 9]. Запропонований проєкт Положення регламентує юридичні, економічні та управлінські засади його функціонування на рівні інституціональної моделі неформальної освіти, адаптованої до законодавства, організації і провадження освітньої діяльності у закладах вищої освіти України [4, с. 30–34; 6, с. 8]. Такі перспективи спонукають до розширення функцій університету, оскільки освіта як відкритий простір перестає бути прерогативою молоді. Заклади вищої освіти мають формувати нові можливості залучення осіб третього віку в академічне середовище і, відповідно, створювати й реалізовувати освітні програми (як загальнокультурного, так і професійного спрямування) для цієї вікової і соціальної групи.

Розроблений проєкт Освітньої програми [5; 9] для Інститутів освіти людей похилого (третього) віку як структурного підрозділу закладу вищої освіти спрямовано на сприяння суспільній інтеграції осіб похилого віку, їх пристосування до соціальних, технологічних, економічних та культурних змін, забезпечення автономної жит-

тєдіяльності в постпенсійній фазі життя. Реалізуються три взаємопов'язаних функції: компенсаторна (ліквідація пробілів у базовій освіті, науковому знанні); адаптивна (оперативна підготовка і перепідготовка людини до динамічно змінюваних умов); креативна, що забезпечує творче зростання особистості і задоволення її численних духовних запитів. Креативний підхід до засвоєння знань і вмінь забезпечується через створення умов для радості самопізнання, саморозвитку, організацію навчання й самонавчання людей похилого віку. Програма поєднує традиційні й інноваційні форми, методи, технології, включаючи заняття, які підтримують інтелектуальну, психічну, соціальну й фізичну активність [5, с. 3; 9, с. 85–91]. Серед особливостей: а) опертя на здобуті знання і компетентності слухачів; б) використання їхнього попереднього (життєвого і професійного) досвіду; в) широкий спектр курсів суспільного, гуманітарного й мистецького циклів; г) поєднання навчання, здоров'язбережувальних, тренінгових технологій та дозвілля; д) академічна свобода учасників освітнього процесу (елективність курсів, форм і методів навчання, залучення слухачів до планування і розроблення освітньої програми тощо) [8, с. 67–73; 4, с. 30–34].

Загалом місія Інституту освіти людей похилого (третього) віку унікальна. Забезпечуючи умови для середовищної адаптації людини похилого віку та залучення до активної участі в суспільних процесах, він сприяє формуванню демократичного громадянського суспільства, підтриманню рівності, прав і свобод людей, розвитку діалогу поколінь, досягнення взаєморозуміння. Відкритість українського суспільства в інтегруванні до світового освітнього простору, зорієнтованість на позиції неперервної освіти дозволяє визначити герогогіку новим шляхом до пошуку і набуття людиною ідентичності упродовж всього життя. Залучення людини похилого віку в різні форми освітньої діяльності дозволить їй не тільки задовільнити освітні потреби, але й стати вільним творцем свого життя, повніше реалізувати себе в змінюваному світі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Глобальний Звіт ЮНЕСКО з навчання та освіти дорослих. Global Report on Adult Learning and Education – GRALE 4, 2015–2019.

2. **Дем'яненко Н. М.** Герогогіка в соціокультурному і науковому вимірах. Історико-педагогічні студії: Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. 2020. Вип. 13–14. С. 7–12.

3. **Дем'яненко Н. М.** Герогогіка як складова Концепції освіти впродовж життя. Інновації у вищій школі: тенденції та перспективи розвитку: зб. матеріалів V Міжнар. наук.-практ. конф. Кременець, 2021. С. 40–42.

4. **Дем'яненко Н. М.** Модель Інституту освіти людей похилого віку. Неформальна та інформальна освіта як ресурс розвитку особистості: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 22 травня 2020 р. Київ: Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського, 2020. С. 30–34.

5. **Дем'яненко Наталія**. Освітня геронтологія: інтегрований проєкт. Освіта. 2019. № 3–4 (5853–5854), 23–30 січня. С. 3.

6. **Дем'яненко Н. М.** «Освітня геронтологія» у Національному педагогічному університеті імені М.П. Драгоманова. Освіта і суспільство. 2019. № 6 (15). С. 8.

7. **Дем'яненко Н. М.** Основи педагогічної геронтології. Глосарій: навч.-метод. посібник. Київ: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2010. 128 с.

REFERENCES

1. Hlobal'nyy Zvit YUNESKO z navchannya ta osvity doroslykh (UNESCO Global Report on Adult Education). Global Report on Adult Learning and Education – GRALE 4, 2015–2019. (in Ukrainian)

2. **Dem'yanenko, N. M.** (2020) Herohohika v sotsiokul'turnomu i naukovomu vymirakh. Istoryko-pedahohichni studiyi: Naukovyy chasopys NPU imeni M.P. Drahomanova. (Heroicism in socio-cultural and scientific dimensions. Historical and pedagogical studies: Scientific journal of NPU named after MP Drahomanova),vyp. 13–14, pp. 7–12. (in Ukrainian)

3. **Dem'yanenko, N. M.** (2021) Herohohika yak skladova Kontseptsiyi osvity vprodovzh zhyttya. Innovatsiyi u vyshchiy shkoli: tendentsiyi ta perspektyvy rozvytku: zb. Materialiv V Mizhnar. Nauk.-prakt. Konf. (Heroicism as a component of the Concept of lifelong learning. Innovations in higher education: trends and prospects for development: Coll. Materials V International. Scientific-practical conf). Kremenets', pp. 40–42. (in Ukrainian)

4. **Dem'yanenko, N. M.** (2020) Model' Instytutu osvity lyudey pokhyloho viku. Neformal'na ta informal'na osvita yak resurs rozvytku osobystosti: materialy Mizhnar. Nauk.-prakt. Konf., m. Kyiv, 22 travnya 2020 r. Kyiv: Tavriys'kyy natsional'nyy universytet imeni V.I. Vernads'koho (Model of the Institute of Elderly Education. Non-formal and informal education as a resource for personal development:

8. **Дем'яненко Н., Чаграк Н.** Освітня геронтологія: проєкт Положення і Програми Інституту освіти людей третього віку. Рідна школа. 2019. № 1. С. 67–73.

9. **Дем'яненко Н. М., Чаграк Н. І**. Освітня програма Інституту освіти людей третього віку (авторський проєкт). Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 5: Педагогічні науки: реалії та перспективи: зб. наук. пр. Київ: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2019. Вип. 67. С. 85–91.

10. Стратегія державної політики з питань здорового та активного довголіття населення на період до 2022 р. Київ, 2018.

11. Стратегія сталого розвитку «Україна-2020». Київ, 2015.

12. Стратегія сталого розвитку України до 2030 р. Київ, 2018.

13. **Стюарт-Гамильтон Я.** Психология старения: пер. с англ. Л.А. Рудкевича. Санкт-Петербург: Питер, 2010. 320 с.

14. **Чаграк Н. І**. Освіта людей похилого віку у США (1962–2015 рр.): монографія. Івано-Франківськ: Видавець Кушнір Г.М., 2019. 384 с.

materials International. Scientific-practical conf., Kyiv, May 22, 2020. Kyiv: Tavriya National University named after V.I. Vernadsky), pp. 30–34. (in Ukrainian)

5. **Dem'yanenko, Nataliya**. (2019) Osvitnya herontolohiya: intehrovanyy proyekt. Osvita. (Educational gerontology: an integrated project. Education, no. 3–4 (5853–5854), January 23–30), pp. 3. (in Ukrainian)

6. **Dem'yanenko, N. M**. (2019) «Osvitnya herontolohiya» u Natsional'nomu pedahohichnomu universyteti imeni M.P. Drahomanova ("Educational Gerontology" at the National Pedagogical University named after M.P. Drahomanova) // Osvita i suspil'stvo (Education and society), no. 6 (15), pp. 8. (in Ukrainian)

7. **Dem'yanenko, N. M.** (2010) Osnovy pedahohichnoyi herontolohiyi. Hlosariy: navch.-metod. Posibnyk. (Fundamentals of pedagogical gerontology. Glossary: teaching method. Manual). Kyiv: Vyd-vo NPU imeni M.P. Drahomanova, 128 p. (in Ukrainian)

8. **Dem'yanenko, N., Chahrak, N.** (2019) Osvitnya herontolohiya: proyekt Polozhennya i Prohramy Instytutu osvity lyudey tret'oho viku (Educational gerontology: draft Regulations and Programs of the Institute of Education of the Third Age) // Ridna shkola, no. 1, pp. 67–73. (in Ukrainian)

9. **Dem'yanenko, N. M., Chahrak, N. I.** (2019) Osvitnya prohrama Instytutu osvity lyudey tret'oho viku (avtors'kyy proyekt) (Educational program of the Institute of Education of the Third Age (author's project)) // Naukovyy chasopys NPU imeni M.P. Drahomanova. Seriya 5: Pedahohichni nauky: realiyi ta perspektyvy: zb. Nauk. Pr. Kyiv: Vyd-vo NPU imeni M.P. Drahomanova, vyp. 67, pp. 85–91. (in Ukrainian)

10. Stratehiya derzhavnoyi polityky z pytan' zdorovoho ta aktyvnoho dovholittya naselennya na period do 2022 r. (Strategy of state policy on healthy and active longevity for the period up to 2022). Kyiv, 2018. (in Ukrainian)

11. Stratehiya staloho rozvytku «Ukrayina-2020» (Sustainable Development Strategy "Ukraine 2020"). Kyiv, 2015. (in Ukrainian)

12. Stratehiya staloho rozvytku Ukrayiny do 2030 r. (Strategy of sustainable development of Ukraine until 2030). Kyiv, 2018. (in Ukrainian)

13. **Stuart-Hamilton, J.** (2010) Psychology of aging: trans. From English L.A. Rudkevich. Sanct-Petersburg: Peter, 320 p. (in Russian)

14. **Chahrak, N. I.** (2019) Osvita lyudey pokhyloho viku u SSHA (1962–2015 rr.) (Education of the elderly in the United States (1962–2015)): monograph. Ivano-Frankivs'k: Vydavets' Kushnir H.M., 384 p. (in Ukrainian)

15. **Laslett, P.A.** (1996) A fresh map of life: the emergence of the third age, 2nd edn. London: Macmillan, 311 p.

16. United Nations. (2019) World Population Aging 2019: Highlights. New York, 38 p.